**DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.10212302** **CZU: 821.135.1-97.09**

**ANDREI EȘANU**
Institutul de Istorie, USM
acad_andrei_esanu@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-1190-3075

**VALENTINA EȘANU**
Institutul de Istorie, USM
alentinaesanu60@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0421-9320

# SCRIERILE TEOLOGICE ALE LUI DIMITRIE CANTEMIR. SCURTĂ PRIVIRE

**Rezumat**

Studiul ***Scrierile teologice ale lui Dimitrie Cantemir. Scurtă privire*** cuprinde o retrospectivă a lucrărilor lui D. Cantemir, elaborate la Iași, Constantinopol și Moscova, punându-se accent pe cele în materie de teologie. De asemenea, se arată anturajul ecleziastic al principelui, învățat în Moldova, Imperiul Otoman și în Rusia, după 1711. Cea mai mare parte a comunicării cuprinde caracteristici ale principalelor scrieri teologice ale lui Dimitrie Cantemir, elaborate pe parcursul vieții, fiind vorba de *Divanul ...*, *Icoana de nezugrăvit ...*, *O cercetare naturală a monarhiilor*, *Panegiricul din 1719, Pasaje neclare în Catehism* și *Sistemul religiei mahommedane*. Din aceste prezentări sumare reiese că eruditul principe a acumulat o vastă cultură teologică în religia creștină, iudaică și musulmană, încât este recunoscut drept un mare teolog român.

**Cuvinte-cheie** : Teologie, Biblie, ortodoxie, islam, opere cantemirene, Antioh Cantemir, Ivan Ilinskii

**Abstract**

The following study **Theological Writings of Dimitrie Cantemir. Brief overview** includes a retrospective of D. Cantemir's works elaborated in Iași, Constantinople and Moscow, emphasizing those regarding the subjects of theology. It also shows the ecclesiastical entourage of the erudite prince in Moldova, the Ottoman Empire and in Russia after 1711. Most of the communication describes the main features of Dimitrie Cantemir's theological writings elaborated during his life: *Divanul..., Sacro-santae scientiae indepingibilis imago, Monarchiarum physica examinatio, The 1719 Panegyric, Loca obscura in Catechisi* and *Curanus or System of the Mahomedan Religion*. According to these summary presentations, it appears that the erudite prince has accumulated a vast theological culture in the Christian, Jewish and Muslim religions, which allows him to be recognized as a great Romanian theologian.

**Key words**: Theology, Bible, Orthodoxy, Islam, Cantemirian works, Antioch Cantemir, Ivan Ilinskii

Tema *Dimitrie Cantemir – teolog*, propusă atenției Dumneavoastră, poate fi abordată într-o teză de doctorat [17] sau într-un amplu studiu monografic, dar ceea ce încercăm să Vă propunem noi reprezintă doar unele teze formulate cu scopul de a actualiza problema, deoarece este una principală în întreaga operă cantemireană.

Dimitrie Cantemir, personalitate de prim rang în știința și cultura românească și universală, împlinește în anul curent 350 de ani de la naștere și 300 de ani de la moarte. De asemenea, în 2023 se împlinesc 325 ani de la scoaterea de sub tipar a primei sale lucrări – *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea*. Sunt aniversări care ne fac să ne reîntoarcem și să scrutăm calea parcursă de marele învățat român și să încercăm să venim cu noi abordări în diverse probleme de istorie, cultură, teologie și credință, care, într-un fel sau altul, sunt cuprinse și aprofundate în întreaga sa moștenire cărturărească.

Este cunoscut faptul că Dimitrie Cantemir, cu multiplele sale interese de ordin științific, este văzut și apreciat de noi, românii, dar și în întreaga Europă, drept un remarcabil istoriograf, filosof, geograf, cartograf, scriitor umanist și, nu în cele din urmă, un important savant orientalist, muzician și compozitor cu largi interese și deschideri spre valorile perene atât naționale, cât și cele orientale și occidentale. Toate aceste domenii de cunoaștere și manifestare au căpătat concretețe în lucrări monumentale scrise, care au intrat în patrimoniul cultural național și universal.

Mai puține sunt interpretările teologice [15, p. 142-145; 16, p. 50-54], dat fiind că cercetătorii care s-au aplecat asupra vieții și operei marelui nostru cărturar nu au văzut sau nu au găsit asemenea subiecte prin scrierile sale, astăzi în mare parte publicate, atât în original, cât și în traduceri ulterioare,.

A doua jumătate a sec. XVII și primul sfert al secolului următor, perioadă în care a trăit și a activat Dimitrie Cantemir, era dominată de o efervescentă viață religioasă, atât în Moldova, cât și la Constantinopol, în mediul Patriarhiei din partea locului, dar și în Rusia, unde și-a desfășurat activitatea în ultima perioadă de viață. Or, pe atunci învățătura creștină constituia coloana vertebrală a culturii și spiritualității.

Din copilărie însușind limbile slavonă, greacă și latină, prin intermediul lor a cunoscut o vastă literatură teologică, între care Sfânta Scriptură, Învățăturile Sfinților Părinți ai Bisericii, Vieți de Sfinți, Istorii ecleziastice ș.a.: să ne amintim doar în treacăt că, în *Descrierea Moldovei,* el arăta că copiii de boieri „*după ce învățau să citească, erau îndrumați să învețe pe dinafară Ceaslovul Bisericii Răsăritene, Octoihul și cu Psaltirea. Odată încheiate acestea, li se tălmăceau Evanghelia, Scrierile Apostolice și Pentateuhul, rareori și celelalte cărți ale Vechiului Testament, ca măcar să poată pricepe ce se cuprinde în Cartea Sfântă*” [5, p.342-345]. În aceeași ordine de idei, vom aminti și cele relatate în lucrarea *Viața lui Constantin Cantemir,* precum că în lungile nopți de iarnă îi depăna tatălui său „*până la al doisprezecelea ceas …istorii de-ale celor din vechime și altădată, îi tălmăcește Sfânta Scriptură din graiul slavonesc în cel al țării sau îi spune pe de rost preaplăcutele predici ale preafericitului Ioan Gură de Aur”*[8, p. 178-179].

Totodată, ținem să menționăm faptul că încă din adolescență, cu atât mai mult, ajuns la maturitate, Dimitrie Cantemir a avut ocazia să comunice, să asculte cuvintele de învățătură ale ierarhilor moldoveni, între care și cele ale Mitropolitului Dosoftei, despre care va găsi să scrie mai târziu în operele sale doar cuvinte de înaltă apreciere, dar și ale patriarhilor Iacob al Constantinopolului, Gherasim al Alexandriei și Dositei al Ierusalimului, care se aflau, periodic, timp îndelungat la Curtea domnească din Iași. Se pare că de la Mitropolitul Dosoftei tânărul Dimitrie a obținut un exemplar al *Bibliei* slavonești, apărută la Ostrog (1581) [12, p. 20-37] sau cea de la Moscova (1663), din care-i tălmăcea, precum am arătat mai sus, tatălui său.

Însuși Dimitrie Cantemir a fost educat în familie, dar și de dascăli învățați, însușind temeliile și spiritul credinței ortodoxe prin studii temeinice. Să ne amintim de călugărul grec Ieremia Cacavela Cretanul, de la care principelui nostru i-a rămas, de exemplu, *Tâlcuirea Liturghiei*, Iași, 1697, tradusă de vestitul dascăl [14], dar și de marii învățați teologi de la marea școală a Patriarhiei din Constantinopol, pe care îi apreciază și chiar îi elogiază, mai ales în *Istoria Imperiului Otoman.* Aici tânărul Dimitrie studiază literatura antică, muzica, filosofia, medicina, temeiurile religiei musulmane [nota 1], continuă să-și aprofundeze cunoștințele în materie de teologie ortodoxă, lărgindu-și orizontul de instruire în ambianța patriarhilor **Callinic de Constantinopol**, **Dosithei** și **Chrysanth ai Ierusalimului***,* despre care Dimitrie Cantemir va scrie mai târziu că *„în vremurile noastre [aceștia] s-au distins prin lauda doctrinei lor*” [6, p. 536]. Tot la Constantinopol el îl cunoaște pe **Ioan Cariophyllos,** „*un teolog și filosof ieșit din comun ...*”, „*apoi* (cum va scrie mai târziu Cantemir – n.n.), *pe marele logofăt al Bisericii Patriarhicești* ***Balasios Scaenophylax****, pe* ***Antonios*** *și* ***Spandonios,*** *filosofi peripatetici, pe* ***Iacomios,*** *un gramatic foarte prețios, care ne preda și nouă preceptele filosofiei…, pe* ***Sebastos,*** *destul de cunoscut prin controversele sale scrise împotriva latinilor* [nota 2] *și calendarul său bisericesc, pe* ***Dionysios*** *ieromonahul și pe* ***Alexandru Mavrocordatul*** [nota 3]*, celebru în lume pentru mai multe motive, profesor de filosofie, de teologie și de medicină, mai apoi și marele dragoman al Curții Otomane. El a scris o mare lucrare de istorie, de la facerea lumii și până în vremurile noastre…*” [6, p. 537]. Îndrumători în studierea literaturii, retoricii și a preceptelor bisericii ortodoxe i-au fost arhiepiscopul **Miletios de Arta** [2, p. 172]*, „apoi al* **Atenei,** *un bărbat foarte exersat în tot felul de științe, de altfel studios și al principiilor lui Van Helmont, sau ale lui Thales, pe care ni le-a lămurit și nouă, vreme de opt luni de zile*; **Elias Miniati** *ieromonahul, un filosof foarte fin și deosebit de versat atât în teologia dogmatică, cât și în cea scholastică ...;* **Andronic** ..., *lăudabil pentru puritatea grecității și pentru lectura Sfinților Părinți. Nu pe nedrept, alături de aceștia ar putea fi numărați* **Ieremia Cacavela Cretanul**, *ieromonah și*

*predicator al Bisericii Mari a Constantinopolei, cel de la care am sorbit primele precepte ale filosofiei*; **Anastasios Condoidis,** *dascălul fiilor noștri*” [6, p. 537]. În aceeași perioadă, un rol esențial în lărgirea orizontului cultural şi cărturăresc al tinerei beizadele l-au jucat studiile la Ederum Hümayün, instituție de învățământ, unde învățau copiii străinilor bogați sau supușii Porții de religie creștină [19, p. 395].

Întrucât veni vorba despre cunoașterea, de altfel, temeinică, de către Dimitrie Cantemir a *Bibliei,* trebuie să arătăm că în scrierile sale el face frecvent referințe la ediții slavonești, grecești și latinești ale *Cărții Sfinte*. Este deosebit de interesant faptul că Dimitrie Cantemir, precum reiese dintr-un registru al bibliotecii moștenite de fiul său Constantin, fiind vorba de un document din 1739, descoperit de noi într-o arhivă din Moscova, se vede că luase cu el în Rusia și un exemplar al cărții „Библия печатная российскими литерами на волоском языке” („*Biblie* tipărită cu litere rusești (adică cu caractere slavonești – n.n.) în limba română”), fiind, evident, vorba de *Biblia* de la 1688. În același registru mai figurează și alte cărți din fosta bibliotecă a lui Dimitrie Cantemir, între care „Жития святых в трех книгах” („*Viețile sfinților* în trei volume”), sub care am putea intui cunoscuta operă a aceluiași Mitropolit Dosoftei „Viața și petrecerea sfinților”, Iași, 1682-1686 [1, p. 240-246]; iar „Новый Завет” din același registru ar putea fi ediția în limba rusă a „Noului Testament”, Bălgrad (Alba-Iulia), 1648 [1, p.160-165].

În prima *Biografie* cunoscută a lui Dimitrie Cantemir, la care era anexată și o listă de lucrări ale acestuia, întocmită pentru Academia din Berlin în 1726 de Ivan Ilinskii și Antioh Cantemir, fiul, se arată că prima sa lucrare – ***Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea –*** a fost scrisă de principe pe când avea doar 17 ani, ceea ce coincide cu perioada de prezență la Curtea domnească din Iași a lui Ieremia Cacavela, fiind, prin urmare, o lucrare elaborată sub îndrumarea acestui înzestrat teolog. Tot acesta, precum susțin cercetătorii avizați, între care acad. Virgil Cândea, l-a sfătuit de junele Dimitrie să-și tălmăcească opera în limba greacă, pentru a deveni accesibilă întregii comunități ortodoxe a Bisericii Răsăritene. După noi, această lucrare, *Divanul ...*, tipărită la Iași în 1698 în limbile română și greacă, reprezintă un veritabil tratat teologic în spiritul vremii [9, 10]. Fără a expune conținutul *Divanului ...*, vom arăta că această primă operă cantemireană este una din lucrările de inițiere creștină și ortodoxă, un veritabil manual cu capitole dogmatice, completate cu ample considerații și îndemnuri etice.

Drept urmare, scrierea în cauză a avut o răspândire foarte largă în lumea românească, inclusiv în spațiul dintre Prut și Nistru [13, p. 999-1022], preponderent în mediul ecleziastic și mănăstiresc. Or, *Divanul ...*, după tipărire, a fost copiat și recopiat de mai multe ori în limba română – noi am identificat 14 copii în limba română și una în limba greacă, din sec. XVIII – începp. sec. XIX. O altă arie de răspândire a acestei opere a fost lumea ortodoxă arabă din Orientul Apropiat [11, p. 68-71], unde *Divanul* lui Cantemir, prin profundul său mesaj creștin-ortodox, era considerat drept o scriere ce ar fi aparținut patriarhului de Antiohia, Athanasios Dabbas (1647-1724), sau chiar Sfântului Vasile cel Mare, unul dintre marii părinți ai Bisericii creștine. Prin 1700, același Athanasios Dabbas, mitropolit pe atunci de Alep, a fost oaspetele domnului muntean Constantin Brâncoveanu. Se admite că în această perioadă el a cunoscut ediția recent apărută la Iași a *Divanului*. Citind varianta greacă a acestei opere și plăcându-i foarte mult, el a luat-o cu sine la reședința sa din Orient, unde, cu ajutorul călugărului Gibră’il Farhat, a tradus această lucrare, prin 1705, în limba arabă. Opera cantemireană, prin conținutul și mesajul ei, a găsit un larg ecou în inimile și conștiința creștinilor ortodocși de limbă arabă din Orient, fiind copiată de mai multe ori pe parcursul sec. XVIII - XIX [7].

În 1700, în mediul elevat de credință și trăire ortodoxă al Patriarhiei din Constantinopol, Cantemir a elaborat un alt important tratat teologic – ***Sacro-sanctae scientiae impingibilis imago / „Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte***”, al cărei original se păstrează la Biblioteca de Stat a Rusiei din Moscova (fond 173, mss latin 256, 167 f.), fiind tradus în românește și editat în 1928 de Nicodim Locusteanu și în 2018 – de Ioana Costa. Vom arăta că *Icoana de nezugrăvit...* reprezintă o lucrare complexă, consacrată unor probleme fundamentale filosofice și teologice, între care teoria cunoașterii, originea universului, progresul creației, problema timpului, liberul arbitru, predestinația ș.a. Precum observă Ștefan Afloroae, în *Sacro-sanctae ...*, Dimitrie Cantemir își argumentează ideile,

făcând multiple referințe la textul testamentar și la tradiția patristică, deopotrivă la gândirea platoniciană, aristotelică și stoică, apoi la câteva orientări de gândire și scrieri importante ale epocii în care a trăit [18, p. XXXIII], prin care face dovada unui erudit polemist, care crede că va putea să înfățișeze adevărul însuși, altfel spus că ar putea zugrăvi icoana de nezugrăvit a adevărului sacru [18, p. XLVII], adică a Dumnezeirii. Din întreg conținutul lucrării se desprinde clar concepția cantemireană că științele, filosofia și teologia urmează să exprime unul și același adevăr [18, p. CXCVII.].

În altă ordine de idei, vom arăta că, ajuns la maturitate, Dimitrie Cantemir își făcuse o reprezentare deosebit de amplă și veridică despre religia moldovenilor, despre ierarhia bisericească, despre mănăstirile Moldovei – aspecte pe care le-a tratat pe larg în Partea a III-a a ***Descrierii Moldovei*** [5, p. 315-334]. În aceeași lucrare, eruditul nostru ține să sublinieze că ortodoxia, credința cea adevărată, sau Legea lui Hristos, a fost păstrată și nealterată de locuitorii țării sale, că „vreun eretic sau vreo erezie în Moldova nu s-au văzut vreodată ...” și că pe aceste meleaguri „fie și fără de școală, [cei mulți înțelegeau] simplitatea Evangheliei și a Învățăturilor Sfinților Părinți...” [5, p. 317].

În 1711, ajungând în Rusia, Dimitrie Cantemir și-a întrerupt involuntar legăturile cu centrele ecleziastice din Moldova, cu cele de la Constantinopol, cu patriarhiile ortodoxe, în special, avându-l alături doar pe Anastasie Condoidis, călugăr grec, care era preceptor al copiilor săi, dar care, în scurtă vreme, a fost trecut de autoritățile țariste la diferite demnități în Biserica rusă. De aceea principele moldovean a stabilit legături cu mediul ecleziastic din partea locului, cu cei de la mănăstirea grecească Sf. Nicolae și cu profesorii și monahii învățați de la Academia greco-latină din Moscova [nota 4], legături care au avut urmări dintre cele mai pozitive pentru Cantemir și familia sa. Anume la această școală duhovnicească, principele nostru l-a trimis la studii pe fiul său mai mic Antioh. Tot din rândurile studenților academiei moscovite Cantemir și-a ales un secretar, cunoscător de limbă latină, greacă, slavonă și rusă, fiind vorba de Ivan Ilinskii. De fiecare dată, când urma să fie apreciată vreo lucrare a lui Dimitrie Cantemir, ea era trimisă spre avizare la călugării învățați de la această academie. De exemplu, atunci când se pregătea pentru tipar cartea ***Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane***, doi dintre cei mai buni teologi de la Academia duhovnicească din Moscova i-au redactat prezentări sau chiar un fel de recenzii, în spiritul de azi al cuvântului, prin care au apreciat deosebit de înalt calitatea operei arătate. Tot la aceeași Academie duhovnicească moscovită a fost prezentat de fostul domn moldovean, în 1719, ***Cuvânt panegiricesc marelui mucenic Dimitrie de Salonic***, iar ceva mai târziu monahii învățați din această instituție au acceptat să tipărească ***Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*** în limba română cu caractere slavonești. Doar participarea principelui nostru, alături de Petru cel Mare, în campania persană și moartea sa, în scurtă vreme după întoarcere din acest lung drum, l-au împiedicat să-și vadă tipărită această operă, dedicată originii poporului său.

Pentru a se apropia și mai mult de țar și pentru a-i stimula energiile combative ale acestuia, în 1714 principele moldovean așterne pe hârtie tratatul „***Monarchiarum physica examinatio*** / *„O cercetare naturală a monarhiilor”* [3, p. 811-835], care reprezenta o variantă mai dezvoltată și concretizată, în anumite privințe, a vechiului concept biblic al Profetului Daniil cu privire la ciclul celor patru monarhii universale, fiind vorba de monarhia de Răsărit (a Orientului Apropiat), cea de Sud (a Egiptului), cea de Apus (Imperiul Roman, cu altele care au urmat în Occident) și înălțarea, în cele din urmă, a Acvilonului (vântului arctic), adică a monarhiei nordice, care se derula în conformitate cu voința divinității. De aceea, *Monarchiarum physica examinatio* poate fi considerată nu numai un tratat de filosofie a istoriei, ci și, în egală măsură, drept o lucrare teologică în care este promovată ideea precum că istoria universală se derulează în conformitate cu preceptele și predicțiile biblice.

Trebuie să arătăm că, pe lângă *Panegiricul* dedicat lui Petru cel Mare în 1714, mai puțin se cunoaște că Dimitrie Cantemir a mai întocmit, în 1719, un altul, consacrat *Sfântului marelui mucenic Dimitrie de Salonic,* menționat ceva mai sus, lucrare identificată de noi în Muzeul Istoric de Stat din Moscova (la cota cu Nr. 1011, 14 p.), într-o tălmăcire rusească din prima tremie a sec. al XVIII-lea. Or, se știe că învățatul nostru îl venera în mod deosebit pe Sfântul Dimitrie, purtându-i numele. Acest

înflăcărat opus teologic, întocmit în limba greacă, a fost citit la 26 octombrie, chiar în ziua când era sărbătorit martirul creştin și zi în care fostul principe al Moldovei, se pare, împlinea 45 de ani.

Discursul filosofic și teologic al *Panegiricului* din 1719 începe printr-o referință la marele Socrate, „învăţătorul tuturor filosofilor” – apreciere care aparține lui Cantemir. În continuare, este descris în mai multe ipostaze martiriul Sfântului Dimitrie. Lucrarea este presărată cu citate, în unele pasaje – cuvânt în cuvânt, iar în altele – după sens, din versiunile vieții Sfântului Mare Mucenic Dimitrie, dar şi din mai multe cărți ale *Bibliei*, între care Cartea Proorocului Isaia, Cartea Proorocului Zaharia, Exodul, Psaltirea lui David, Apocalipsa lui Ioan, Evangheliile după Luca, Ioan şi Matei, din epistolele Sfântului Apostol Pavel (Epistola către Coloseni, a doua Epistolă către Timotei şi către Filipeni), precum și din Omilia unui psalm al lui Vasile cel Mare, din operele Fericitului Ieronim, ale Fericitului Augustin şi ale Sfântului Dionisie din Alexandria ș.a., surse care sunt notate pe câmpul din stânga scrierii. Izvoarele reflectate în referințe, la care a apelat autorul Panegiricului, erau, în marea lor majoritate, în limbile greacă și latină.

Exemplul de dăruire totală lui Dumnezeu a Sfântului Dimitrie din Tesalonic, adus în *Panegiricul* din 1719, trebuia să facă aluzie directă şi deosebit de transparentă la persoana sa, care, aflându-se de mai mulți ani în Rusia, își exprima intenția de a deveni cu toată sinceritatea om de încredere și slugă devotată a țarului, gata să îndeplinească orice poruncă a acestuia. Deosebit de semnificativ, în acest sens, este pasajul în care se arată că Marele Mucenic într-atât i s-a dăruit lui Dumnezeu, încât cununa și slava sa, pe care le-a depus la picioarele lui Dumnezeu, s-au pomenit pe dată pe creștetul Atotputernicului, de unde deosebit de clar se vedea că fostul principe, de astă dată Prealuminatul cneaz al Rusiei, prin acțiunea sa din 1711, a jertfit coroana sa domnească, trecând cu toată convingerea de partea țarului și, stabilit la Moscova, și-a dorit să demonstreze că diadema sa o așează pe fruntea lui Petru cel Mare.

Forma de expunere a materiei în *Panegiricul* dedicat Sfântului Dimitrie, se pare, este originală întru totul, tinzându-se să fie transmise sentimentele de maximă intensitate ale suferinţelor trupeşti şi sufleteşti – pe cât de puternice, pe atât de altruiste – trăite din mare dragoste şi dăruire faţă de Dumnezeu. Subliniindu-se calitățile deosebite ale Marelui Mucenic și dăruirea sa deplină Atotputernicului, se dorea, de fapt, destul de transparent, după opinia noastră, să fie întrevăzut chiar principele moldovean, care, la fel ca și Sfântul Dimitrie, se dăruia pe deplin, cu inima deschisă de preaplecată slugă a țarului.

Cele mai importante, după noi, lucrări teologice au fost realizate de Dimitrie Cantemir în ultimii ani de viață, fiind vorba de ***Loca obscura in Catechisi ... / „****Pasaje neclare în Catehism...”* [4, p.548-809] și cartea ***Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane***, ambele scrise în limba latină. Drept pretext pentru elaborarea primei dintre acestea a fost publicarea, în 1720, a manualului episcopului rus Teofan Procopovici [nota5] „*Prima învățătură pentru copii*” (*Первое учение отрокам*), în care principele venea cu ample comentarii polemice, care, de fapt, s-au revărsat într-un substanțial tratat teologic și reprezintă o adevărată apologie a doctrinei creștine ortodoxe. Or, Teofan Procopovici, după cum vedea lucrurile D. Cantemir, s-a inspirat de îndrumările și catehismele romano-catolice și protestante, ceea ce au observat și alți teologi ruși din epocă, între care cei care activau la Academia duhovnicească din Moscova [nota 6]. Bineînțeles, în această scurtă comunicare nu putem veni cu o analiză detaliată a acestei lucrări cantemirene, de aceea ne vom limita doar la două aspecte ale sus-numitei capodopere teologice. **În primul,** principele prezintă etapele instruirii tinerei generații, care, după Cantemir, trebuie să înceapă de la 4-5 ani și să fie respectată consecutivitatea de la simplu la compus, prin carte și aprofundarea lor, până la cunoașterea desăvârșită a învățăturii creștine-ortodoxe, în conformitate cu catehismul creștin-ortodox, trimițându-l pe autorul manualului la ediția apărută la Kiev în 1712. În finalul acestei părți, Cantemir subliniază: „*Acestea sunt temeliile sau, dacă e îngăduit să spun, literele* [după noi, „buchia” – n.n.] *catehismului creştin-ortodox, pe care maica Sfânta Biserică le-a pus mai întâi dinainte fiilor săi, pentru a le învăța*” [4, p. 571]. **Și al doilea**, este tâlcuirea Decalogului în conformitate cu învățătura lui Iisus Hristos din Evanghelie, în care fiecare dintre cele 10 porunci este tâlcuită minuțios, de fiecare dată în comparație cu credința mozaică, subliniindu-se superioritatea celei dintâi.

*Loca obscura in Catechisi*..., în traducere rusească de Ivan Ilinskii, a avut o largă circulație în manuscris în mediul cărturăresc și teologic din Rusia de atunci [nota 7].

Cea din urmă lucrare teologică a lui Dimitrie Cantemir – ***Curanus*** / *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane,* păstrată în două redacții latine [nota 8], este tradusă în limba rusă de Ivan Ilinskii împreună cu Dimitrii Grozin, alt cunoscut traducător din epocă, și publicată la Sankt-Petersburg în 1722 [nota 9]. Tratatul cuprinde o vastă arie de probleme și aspecte ce țin de învățătura „profetului mincinos Muhammed”, prin care începe tratatul cantemirean, apoi despre denumirile Coranului, despre Apocalipsul muhammedan, despre teologia și religia muhammedană și alte rânduieli ale acestei religii. Lucrarea în cauză este întocmită în baza cunoașterii directe a acestei lumi în care a trăit mulți ani și de unde a acumulat informații despre modul de viață, datinile și instituțiile musulmane. Prin relațiile sale directe cu demnitarii și clerul musulman, a putut cuprinde întreaga doctrină și învățătură a Coranului, ceea ce i-a dat posibilitate de a face comparații cu doctrina creștină.

Parcurgerea, fie și sumară, a operelor teologice ale lui Dimitrie Cantemir ne duce spre concluzia că el, de-a lungul vieții, prin studii aprofundate și bogata sa experiență de activitate, a acumulat o vastă cultură teologică, cunoscând temeinic nu numai învățătura creștină ortodoxă, dar și pe cea iudaică și pe cea musulmană. Aceste cunoștințe și acumulări s-au revărsat în tratate teologice fundamentale, caracterizate pe scurt în comunicarea de față.

**Bibliografie:**

**1.** Bianu I., Hodoș N. *Bibliografia românească veche*, vol. I, București, 1903, nr. 73, 240- 246, nr. r. 54, p. 160-165.

**2.** Camariano-Cioran, Ariadna. *Jérémie Cacavela et ses relations avec les principautés roumaines,* În: *Revue des Etudes sud-est Europeénes*, tom.III, 1965, nr. 1-2, p. 172,

**3.** Cantemir Dimitrie. *Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte. Pasaje neclare în Catehism. O cercetare naturală a monarhiilor. Elogiu pentru autor. Mic compendiu de logică*. Ed. de Florentina Nicolae, Ioana Costa și Ștefan Afloroaei, Colecția Opere Fundamentale, București, 2017, p. 811-835.

**4.** Cantemir Dimitrie. *Loca obscura in Catechisi ... / Pasaje neclare în Catehismul... publicat în limba slavonă de un autor anonim și intitulat „Prima învățătură către cei tineri”, limpezite de principele Demetrius Cantemirius,* în Dimitrie Cantemir, *Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte. Pasaje neclare în Catehism. O cercetare naturală a monarhiilor. Elogiu pentru autor. Mic compendiu de logică*. Ed. de Florentina Nicolae, Ioana Costa și Ștefan Afloroaei, Colecția Opere Fundamentale, București, 2017, p.548-809, p. 571

**5.** Cantemir Dimitrie. *Opere. Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei*. Ed. de Andrei și Valentina Eșanu, traducere din limba latină de Dan Slușanschi, Chișinău, Ed. Știința, 2019, p. 342-343, p. 315-334 , p.317.

**6.** Cantemir Dimitrie. Opere. *Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții Othomanice sau Aliothmanice.* Studiu introductiv de Virgil Cândea. Traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi, Chișinău, Ed. Știința, 2019, p.536 , p. 537 , p. 537.

**7.** Cantemir Dimitrie, *The Salvation of the Wise-Man the Ruin of the Sinful World.* Edited by Ioana Feodorov, București, Ed. Academiei Române, 2006, 380 p.

**8.** Cantemir Dimitrie, *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento senis, Moldoviae principis,* în Cantemir Dimitrie, *Opere complete*, Vol. VI, partea I, Bucureşti, 1996, p. 178-179.

**9.** Cantemir Dimitrie. *Opere complete*, vol. I. *Divanul sau gâlceava înţeleptului cu lumea sau giudeţul sufletului cu trupul.* Studiu introductiv de Virgil Cândea. Bucureşti, 1974, 490 p.

**10.**Cantemir Dimitrie. *Opere. Divanul*, Ediție reluată: / Ed. de Virgil Cândea, Chișinău, Ed. Știința, 2018, 514 p.

**11.** Eșanu Andrei, *„Divanul…” în limbile arabă şi engleză*, În: *Akademos. Revistă de Ştiinţă, Inovare, Cultură şi Artă,* Chişinău, 2008, nr. 1-2 (9), p. 68-71.

**12.**Eșanu Andrei, *Tipăriturile lui Ivan Feodorov în Țările Române*, În: Eșanu Andrei, *Cultural universe in Moldovia (XV-XIX)/ Univers cultural în Moldova (sec. XV-XIX)*, Chișinău, 2013, p. 20-37

**13.** Ilieș Aurora, Adam Marieta, *Date noi despre circulația și cititorii operei lui Dimitrie Cantemir „Divanul sau Gâlceava Înțeleptului cu Lumea”*, În: *Studii. Revistă de istorie*, București, 1973, t. 26, nr. 5, p. 999-1022.

**14.** *Învățătura Sfântă, adică Sfintei și Dumnezeeștii Liturghii*. Traducere de pe limba grecească pe limba rumânească de Eremia Kakavela dascalu cu porunca domniei sale domn Antioh Constantin voevod, Iașu, Tip.

domnească, 1697, 264 f. cu o Predislovie de hatmanul Lupul Bogdan, azi în Biblioteca Universitară „Mihai Eminescu”, Iași, la cota R.v.II-253.
**15.** Păcurariu Mircea, *Opera teologică a lui Dimitrie Cantemir (1673-1723)*, În: Idem, *Cultura teologică românească. Scurtă prezentare istorică*, București, 2011, p. 142-145.
**16.** Resceanu Marius*, Dimitrie Cantemir, teolog și istoric al religiilor*, În *Dimitrie Cantemir. Punte a cunoaşterii între Orient şi Occident*. Studii și articole. Coodr. Mihai Ţăpârlea, Viorel Ciobanu, București. 2016, p. 50-54.
**17.** Resceanu Ștefan*. Filosofie şi religie în opera lui Dimitrie Cantemir*. Teză de doctorat, București, 1992.
**18.** Afloroae, Ștefan. *Studiul introductiv*, în: Cantemir Dimitrie**.** *Icoana de nezugrăvit a ştiinţei preasfinte • Pasaje neclare în Catehism • O cercetarea naturală a monarhiilor • Elogiu pentru autor • Mic compendiu de logică.* Editarea textului latinesc, aparatul critic și indicia Florentina Nicolae. Traducere di limba latină Ioana Costa. Studiu introductive Ștefan Afloroaei, București, Academia Română - Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2017, p.XXXIII.
**19.**Ţvircun Victor, *Dimitrie Cantemir la Constantinopol. Pagini despre viaţă şi creaţie*, În: *În honorem Demir Dragnev. Civilizaţia medievală şi modernă în Moldova.* Studii, Chişinău, p. 395.

**Note:**

1. De exemplu, D. Cantemir îl compară pe dascălul său Ieremia Cacavela, pe când acesta era în postură de doctor ce se implicase în tratarea unui demnitar otoman, comparându-l cu un personaj din Coran (vezi: Cantemir Dimitrie, *Viaţa,* p. 201). Mai târziu D. Cantemir va trata pe larg problema religiei mahomedane în cunoscuta sa lucrare „*Cartea sistemei …* ”, editată la Sankt Petersburg în 1722.
2. Se au în vedere apologeții Bisericii romano-catolici.
3. Tatăl domnului moldovean Nicolae Mavrocordat (1709-1710, 1711-15).
4. Fondată în anul 1687 pe lângă mănăstirea moscovită Bogoiavlenskii.
5. Teofan Procopovici (1681-1736), din 1705 profesor și rector al Academiei duhovnicești din Kiev (Ничик В.М. *Феофан Прокопович*, Москва, 1977, с. 6-13), 1711 - egumen al mănăstirii kievene „ Sihăstria Sf. Nicolae”, 1715 - episcop de Pskov, 1720 a deschis o școală de 60 copii, care activa pe contul lui, inițiind o bibliotecă ce avea 4000 de cărți, în 1725 - arhiepiscop de Novgorod. Autor a 69 de lucrări teologice, politice, istorice, literare ș.a. (Новиков Н.И. *Опыт исторического словаря о российских писателях*, в кн.: Новиков Н.И. *Смеющийся Демокри*т, Москва, 1985, с. 300-305).
6. Arhimandritul Teofilact, rector al Academiei duhovnicești din Moscova și Ieronim Ghedeon Vișniovskii.
7. Mai târziu, manuscrisul autograf al lui Cantemir, cu traducerea în limba rusă a lui Ilinskii, au fost descoperite în Biblioteca de Stat a Rusiei (fosta V.I Lenin) din Moscova în Fondul 173 (Colecția muzeală / Музейное собрание), mss 277, iar o copie a traducerii lui Ivan Ilinskii, cu o scrisoare de răspuns a lui Teofan Procopovici, „*Scrisoare către preacuviosul părinte*”1, avându-l în vedere pe Dimitrie Cantemir au fost identificate în Biblioteca Națională a Rusiei din Sankt-Petersburg, în Fondul F.A. Tolstoi, la cota 433, mss 217.
8. Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei (Российский Государственный Архив Древних Актов) (РГАДА), Moscova, Fond 181 (Рукописный отдел библиотеки Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел), Mss. nr. 1325. (Rusia, 1718-17201, s-a păstrat în două redacţii în limba latină: una scurtă *Curanus*, f. 2-43v, numerotarea originală paginală cu unele reluări şi omisiuni – 1-73; şi *De Curani etymologico nomine* [*Sistemul*]*,* versiunea amplificată, f. 44-128v; în numerotarea originală paginală se atestă lipsuri considerabile.
9. Titlul în limba rusă: „Кніга Систіма или состояніе мухаммеданскія релігіи ...”.